

فرهنگ فال و طالع‌بینی در دوره صفویه با استناد بر غزلیات محسن تأثیر تبریزی و فالنامه محفوظ در موزه توپقاپی سرای استانبول

چکیده

متون نظم و نثر ادب فارسی علاوه بر دارا بودن مضامین زیبایی ادبی، مذهبی، اخلاقی، علمی و ... دربردارنده اطلاعات مفیدی درخصوص اجتماعات و طرز زندگی ایرانیان در قرون گذشته و حال هستند. در متون نظم عصر صفویه که مقارن با ظهور سبک هندی در شعر فارسی است، شاهد نمود بیشتر عناصر گوناگون فرهنگ عامه ازجمله، فرهنگ اعتقاد به فال و طالع هستیم. در این میان، کتاب فالنامه یکی از آثار فاخر ادبی دوره صفویه است که به شکل نسخ مصور نیز وجود دارد و نسخه‌ای از آن در موزه توپقاپی سرای استانبول نگهداری می‌شود. محسن تأثیر تبریزی نیز از شاعران با ذوق عصر صفویه در غزلیاتش اشارات زیادی به مسائل مرتبط با فرهنگ عامه ازجمله باورها، رسوم، نحوه زندگی مردم، زبان محاوره و... دارد؛ بنابراین در این پژوهش سعی خواهد شد پس از اشاره به اوضاع سیاسی و اجتماعی عصر تأثیر تبریزی و بیان علل نفوذ چشمگیر فرهنگ عامه در شعر این دوره، به بازتاب فرهنگ فال و طالع در غزل‌های او بپردازیم؛ و با ارائه نمونه‌هایی از ابیات، زیبایی‌های شعر وی و دیدگاهش را در این خصوص نشان دهیم همچنین تأکیدی داشته باشیم به اهمیت مطالعات ادب فارسی در جهت احیا و حفظ فرهنگ عامه ایران. پژوهش حاضر به روش توصیفی و تحلیلی و با تکیه بر داده‌های منابع کتابخانه‌ای به رشته تحریر در آمده است. یافته‌های پژوهش حاکی از نقش پررنگ فرهنگ عامیانه فال‌بینی در آثار تأثیر تبریزی و فالنامه مصور موجود در موزه توپقاپی سرای استانبول است.

اهداف پژوهش:

۱. بررسی بازتاب انواع طالع‌بینی و ابزار آن در غزلیات تأثیر تبریزی.

۲. بررسی بازتاب انواع فال و استخاره در غزلیات تأثیر تبریزی.

سؤالات پژوهش:

۱. بازتاب انواع طالع‌بینی و ابزار آن در غزلیات تأثیر تبریزی چگونه است؟

۲. بازتاب انواع فال و استخاره در غزلیات تأثیر تبریزی چگونه است؟

کلیدواژه‌ها: عهد صفویه، فرهنگ عامه، تأثیر تبریزی، فال، طالع‌بینی.

مقدمه

فرهنگ عامه، دانشی عمومی است که مسائل روزمره زندگی مردم از قبیل اعتقادات، آداب و رسوم، سنت‌ها، سرگرمی‌ها و معیارهای رفتاری و زیبایی‌شناسی آن‌ها را در برمی‌گیرد. فرهنگ عامه در تاروپود جامعه ریشه دارد. درواقع طرز تلقی انسان سنتی از جهان و زندگی محسوب می‌شود. ملت‌های پیشین بیش از ملت‌های جوان، اعتقادات و خرافات دارند، زیرا آن‌ها با نژادها و ادیان گوناگون پیوند خورده‌اند؛ در نتیجه آمیزش و تماس، عادات، اخلاق و آیینهایشان، افکار و خرافات تازه‌تری را به‌وجود آورده‌اند که نسل به نسل بر سر زبان‌ها مانده است. سرزمین ایران هم با داشتن اقوام مختلف و تاریخی دارای فرهنگ غنی از باورهای عامیانه است که قدمت آن هم پای سرگذشت آنان است، مانند کلدانی‌ها، آشوری‌ها و... از این‌رو کاوش و پژوهش درباره اعتقادات عوام آن، نه تنها از لحاظ علمی و روانشناسی قابل توجه است، بلکه برخی از نکات تاریخی و فلسفی را برایمان روشن خواهد کرد. پس از تحقیق و مقایسه این خرافات با خرافات سایر ملل، می‌توانیم به ریشه و مبدأ آداب و رسوم، ادیان، افسانه‌ها و اعتقادات مختلف پی ببریم.

ادبیات عهد صفوی به علت ویژگی‌های خاص خود، محملی مناسب برای انعکاس جلوه‌های فرهنگ عامه است، زیرا یکی از دوره‌های تاریخی که در آن شعر فارسی، تغییرات و تحولات اساسی پیدا کرده، قرن یازدهم و دوازدهم هجری است. در این دوره، شعر راه و سبک تازه‌ای به نام سبک هندی یا اصفهانی در پیش می‌گیرد و به لایه‌های درونی اجتماع سرایت می‌کند. این نکته شرایط را برای ورود بخش عمده‌ای از فرهنگ عامه به شعر فراهم می‌کند که به لحاظ جامعه‌شناسی بسیار مهم است (خسروی، ۱۳۹۷: ۱۱۸). شاعران برخاسته از دل توده‌های مردم و زبان نزدیک به کوچه و بازار در اشعار این شاعران راه را برای گسترش استفاده از فرهنگ هموار ساخته است. این امر در کنار غنای فرهنگ چندین هزارساله ملت ایران سبب شده دیوان شاعران عهد صفوی بیش از سایر ادوار شعر فارسی مشحون از کنایات، اصطلاحات، تلمیحات و مظاهر دیگر فرهنگ عامه باشد. از میان معتقدات فرهنگی اعتقاد به فال و طالع از دیرباز وجود داشته و سراسر تاریخ گواه آن است. فال‌بینی و طالع‌بینی از قدیم در مشرق زمین رواج داشته و عامه مردم در مواقع دودلی، نگرانی و درماندگی به راهنمایی کاهنان و ساحران به آن روی می‌آوردند. فالگیران از هر چیزی که بتوان آن را از قلمرو خواست و اراده انسان خارج شمرد برای استدلال به اشارات غیبی بهره می‌گرفتند؛ بدین‌گونه هر نشانه را که می‌توانست با دنیای غیب مربوط پنداشته شود منشاء فال می‌شناختند. شعرا و نویسندگان در آثارشان بازتاب گسترده‌ای از فرهنگ مردم زمان خود را به نمایش گذاشته‌اند و انواع فالگیری‌ها و به فال نیک و بد داشتن بعضی چیزها را که در عصرشان معمول بوده در کتب خویش آورده‌اند. از جمله بزرگان ادب پارسی که به زیبایی در اشعارش به مسائل فرهنگی پرداخته محسن تأثیر تبریزی است. تأثیر تبریزی از شاعران بزرگ سبک هندی است که بسیار زیبا و باذوق، فرهنگ عصر خود را در اشعارش منعکس کرده است. وی مفاهیم گوناگون فرهنگ عامه را در قالب آفرینش‌های بلاغی و هنرنمایی معانی ادبی در اشعارش نمود داده است. در این پژوهش سعی خواهد شد دیدگاه این شاعر بزرگ نسبت به فرهنگ فال و طالع در دوره شاعر و بازتاب آن بررسی شود.

روش تحقیق در این پژوهش به‌صورت توصیفی-تحلیلی است. نگارندگان ابتدا با بررسی بیت به بیت غزلیات دیوان محسن تأثیر تبریزی، تصحیح امین پاشا اجلائی، ابیات مرتبط با فال و طالع را استخراج نموده سپس با دسته‌بندی موضوعی و مراجعه به منابع و مآخذ موجود در کتابخانه، به بررسی بازتاب فرهنگ فال و طالع در ابیات غزلیات

پرداخته‌اند. از آنجاکه درون‌مایه هر اثر از اصول و قواعد حاکم بر هر دوره تشکیل شده و باتوجه‌به اهمیت فرهنگ عامه به‌عنوان جزء تفکیک‌ناپذیر متون ادبی؛ مطالعه دیوان محسن تأثیر تبریزی از این منشور خالی از لطف نیست. از این روی بررسی و تحلیل اشعار وی از این منظر درک درستی از عقاید و دیدگاه‌های حاکم به مقوله فال و طالع در دوره صفویه به‌دست می‌آید و در حل دشواری‌های اشعار وی در این خصوص، ضروری می‌نماید.

بررسی پیشینه پژوهش حاکی از این است که تاکنون درخصوص جنبه‌های مختلف شعری این شاعر با ذوق، تحقیقات بسیار اندکی انجام شده است؛ به‌طوری‌که در مورد جلوه‌های فرهنگ عامه در شعر تأثیر تبریزی پژوهشی صورت نگرفته است. بنابراین در این پژوهش سعی خواهد شد پس از بیان علل نفوذ گسترده فرهنگ عامه در شعر دوره صفویه به چگونگی انعکاس فال و طالع که از عناصر فرهنگ عامه است در غزل‌های تأثیر تبریزی پرداخته شود و بدین طریق میزان هنرمندی این شاعر در به‌کارگیری این ویژگی بارز سبکی نشان داده شود و از طرفی به اهمیت اشعار فارسی دوره صفویه در مطالعات فرهنگ عامه تأکید گردد.

نتیجه‌گیری

بخش مهمی از مضامین مورد توجه در آثار ادبی و هنری اشارات مستقیمی به فرهنگ عامیانه و آداب و رسوم دارد. در فرهنگ ایران کهن، موضوع فال و فال‌گیری مطرح بوده است و دوره صفویه یکی از ادوار تاریخی است که این موضوع مورد توجه بود و منجر به تألیف آثاری چون فالنامه یا اشعاری با این مضامین شده است که اشعار محسن تأثیر تبریزی یکی از این مجموعه اشعار است. در این پژوهش، فرهنگ و باور عامیانه به فال و طالع، که در عصر تأثیر تبریزی میان مردم رواج داشته انعکاس داده شده و شاعر این تجربیات و تفکرات را در قالب نظم به خواننده منتقل نموده است. اشعار تأثیر تبریزی ریشه در فرهنگ مردم دارد؛ زیرا وی باورهای مردم آن دوره را در مورد مسائل فرهنگی بیان کرده است و با این کار اطلاعات گسترده‌ای در مورد نگرش مردم زمان خود درباره فال و طالع را به خواننده انتقال می‌دهد، پس با تعمق در این ابیات پی می‌بریم که بسیاری از این اعتقادات به مرور زمان با پیشرفت علم و آگاهی مردم از بین رفته و یا تغییر کرده، اما برخی باورها به قوت خود باقی مانده و گذر زمان هیچ تغییری در آن نداده است همچون استخاره و برخی از روش‌های فال‌بینی.

منابع

- آلفونسو نلینو، کرلو. (بی تا). تاریخ نجوم اسلامی، ترجمه احمد آرام، تهران: کانون نشر پژوهش‌های اسلامی.
- اخوانی، سعید؛ محمودی، فتانه. (۱۳۹۸). «تحلیل مضامین بصری فالنامه های مصور عصر صفوی بر مبنای کاربرد در امر پیشگویی (مطالعه موردی: نگاره‌های نسخه فالنامه فارسی موزه توقایی سرای)»، نگره، ش ۴۹، ۳۷-۱۹.
- الثاریوس، آدام. (۱۳۶۳). سفرنامه آدام الثاریوس، ترجمه احمد بهپور، تهران: انتشارات سازمان انتشاراتی و فرهنگی ابتکار.
- تأثیر تبریزی، محسن. (۱۳۷۳). دیوان محسن تأثیر تبریزی، به تصحیح امین پاشا اجاللی، تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- حایری، محمدحسن. (۱۳۸۸). «سبک هندی و ناگفته‌های آن»، مجله تاریخ ادبیات دانشگاه شهید بهشتی، شماره ۶۱/۳.
- خسروی، شعیب و نجفی، عیسی و نورایی، الیاس. (۱۳۹۷). «تحلیل جایگاه فرهنگ عامه ایرانی در غزلیات بیدل دهلوی»، دو ماهنامه فرهنگ و ادبیات عامه، دوره ۶، شماره ۲۴، ۱۴۳-۱۱۷.
- خرمشاهی، بهاءالدین. (۱۳۶۶). حافظ‌نامه، تهران: انتشارات سروش.
- خیام، عمر. (۱۳۷۹). نوروزنامه، به اهتمام علی حصوری، تهران: نشر چشمه.
- دهخدا، علی‌اکبر. (۱۳۵۵). لغت‌نامه دهخدا، تهران: انتشارات امیرکبیر.
- زرّین‌کوب، عبدالحسین. (بی تا)، یادداشت‌ها و اندیشه‌ها، تهران: انتشارات جاویدان.
- سبزواری، اسماعیل. (بی تا)، جامع‌التورین مشهور به انسان، به اهتمام سید محمود کتابچی مدبر، کتابفروشی علمیّه اسلامیّه.
- صفی‌پوری، عبدالرحیم. (۱۳۴۷). منتهی‌الارب فی لغت العرب، بی تا.
- طاهری، قدرت‌الله. (۱۳۸۹). «چهار فرضیه در علل نبود تفکر بنیادین در سبک هندی»، کهن‌نامه ادب پارسی، شماره ۲.
- طریقه‌دار، ابوالفضل. (۱۳۷۹). کندوکاوی در باره استخاره و تفأل، تهران: انتشارات دفتر اسلامی.
- غنی‌پور ملک‌شاه، احمد و دیگران. (۱۳۸۷). «سبک هندی و مدعیان پیشوای آن»، فصلنامه پژوهش‌های ادبی، شماره ۲۰، ۴۳-۶۰.
- غزنی، سرافراز. (۱۳۵۴). اسطربلاب یا شمارشگر نجومی، تهران: انتشارات علمی وزارت علوم و آموزش عالی.

کاردگر، یحیی. (۱۳۹۰). دوگانگی سبکی در سبک هندی، فصلنامه مطالعات شبه قاره دانشگاه سیستان و بلوچستان، شماره ۶، ۸۹-۱۱۴.

- کلیور رایس، کلارا. (۱۳۸۳). زنان ایرانی و راه رسم زندگی آنان، ترجمه اسدالله آزاد، تهران: نشر کتابدار.
- ماسه، هانری. (۱۳۵۷). معتقدات و آداب ایرانی، ترجمه مهدی روشن ضمیر، تبریز: انتشارات دانشگاه تبریز.
- مجلسی، محمدباقر. (۱۳۶۹). مفاتیح الغیب فی الاستخاره، قم: بنیاد پژوهش‌های اسلامی.
- مشکوه، فرزاد. (۱۳۷۲). آسترولوژی یا نجوم احکامی، بی‌جا: بی‌نا.
- مصاحب، غلامحسین. (۱۳۴۵). دایره‌المعارف فارسی، بی‌جا: بی‌نا.
- مصطفائی، ابوالفضل. (۱۳۸۱). فرهنگ اصطلاحات نجومی، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- معلوف، لوئیس. (۱۹۱۳). فرهنگ المنجد، لبنان: چاپ بیروت.
- مکارم شیرازی، ناصر. (۱۳۶۶). تفسیر نمونه، قم: انتشارات دارالکتب الاسلامیه.
- هدایت، صادق. (۱۳۸۵). فرهنگ عامیانه مردم ایران، چ ۵، تهران: چشمه.